

De nieuwe middeleeuwen

Een apologie

Ronald van Kesteren

**'In de middeleeuwen kon het
gebeuren dat de doden terugkeerden op aarde ...'**

**Aan de hand van bronnen over dit thema en de interpretatie ervan door
moderne antropologisch georiënteerde mediaevisten laat de auteur zien
dat ook de middeleeuwen moeten in de klas! Juist deze nieuwe manier
om de periode te benaderen komt tegemoet aan de belevingswereld
en historische interesse van leerlingen.**

**Ronald van Kesteren is leraar geschiedenis aan het Collegium Marianum
in Venlo. Hij bereidt een proefschrift voor over het beeld van de
middeleeuwen in de negentiende en twintigste eeuw.**

*De dode teruggekeerd als spook.
Kayserchronik, Beieren c. 1375.*

kleio

nummer 1/96
pagina's 4 en 5

Vanaf het moment dat de middeleeuwen in leven werden geroepen, is het eigenlijk nooit meer goed gekomen. Humanisten en protestantse hervormers beschouwden het tijdvak als een periode van onwetendheid en obscurantisme. De romantici daarentegen schiepen een positiever beeld. Een deel hunner verlangde hartstochtelijk terug naar de zuivere christelijke middeleeuwen, waarin iedereen, van hoog tot laag, door het geloof werd getekend. Inmiddels is ook dit ideaalbeeld vernieuwd. Historici hebben overtuigend aangetoond dat de kerstening zich in de vroege middeleeuwen vooral op de adellijke bovenlaag en in de late middeleeuwen voor-

namelijk op de stedelijke samenleving richtte, terwijl de evangelisatie van het platteland zich goeddeels in de vroegmoderne tijd voltrok. Daarnaast heeft een historicus als Aaron Gurevich de nadruk gelegd op het gegeven dat oude, heidense gebruiken en geloofsvoorstellingen volledig deel uitmaakten van het dagelijkse, christelijke leven in de middeleeuwen.

Geen ander tijdvak is waarschijnlijk meer uitgeleverd geweest aan essentialistische strevingen. Steeds immers zijn historici op zoek geweest naar wat zij als de essentie van de middeleeuwen zouden kunnen aanmerken - het principe dat alles tezamenhield en van waaruit alles zou kunnen worden verstaan. De middeleeuwen - door de humanisten gecreëerd als een historisch vacuüm - werden diensgevolge steeds weer anders ingevuld. Geen van de essentialistische typering is echter overtuigend gebleken. Het middeleeuwse tijdvak is een historische constructie die geen bestaansrecht aan zichzelf ontleent. Maar de vaststelling dat de middeleeuwen niet om zichzelf hoeven te worden bestudeerd, betekent niet dat de periode geen aandacht verdient.

De Franse historica Régine Pernoud liet zich in deze zin reeds eerder niet onbetuigd: *'Le Moyen Age est mort, vive le Moyen Age'*.

Middeleeuwen en onderwijs

Het humanistische apodictum - dat de oudheid een bevoorrechte plaats vergunde en de Europese cultuur grotendeels van haar middeleeuwse wortels afsneed - is tot op heden merkbaar in het geschiedenisonderwijs. In veel leerboeken neemt de oudheid een prominenter plaats in dan de middeleeuwen. Deze praktijk lijkt in strijd met opvattingen van zulk uiteenlopende auteurs als Umberto Eco en Jacques Le Goff, die van mening zijn dat de middeleeuwen meer bepalend zijn geweest voor Europa's culturele 'Sonderweg' dan de oudheid.

De doden terugkerend als naakte zielen.

(Miniatuur bij Guillaume de Diguilleville, *Pèlerinage de vie humaine*, 15e eeuw).

In dit kader wil ik een bijdrage leveren aan de herwaardering en herdefiniëring van de middeleeuwen in het geschiedenisonderwijs. Daarbij baseer ik me op enkele recente verschuivingen in didaktiek en geschiedfilosofie die, zoals ik zal trachten aannemelijk te maken, moeiteloos aansluiten bij ontwikkelingen in de mediaevistiek.

Op de eerste plaats kan daarbij worden verwezen naar het geschiedfilosofisch debat waarin Huizinga's notie van de historische 'sensatie' centraal staat. Met de uitdrukking 'historische sensatie' beklemtoonde Huizinga het directe en onmiddellijke contact met het verleden dat de historische ervaring ons biedt. Deze sensatie, 'een dronkenschap van het oogenblik', kan ontstaan door relatief onbeduidende objecten of relictten uit het verleden. Een dergelijke sensatie overrompelt de historicus en gaat steeds gepaard met de volstrekte overtuiging van echtheid en waarheid.

Tollebeek heeft erop gewezen dat men Huizinga's 'sensatie' moet zien in het licht van diens vrees voor een al te sterk hodiecentrisme. Het is opvallend dat in een deel van de huidige mediaevistiek eveneens een fascinatie bestaat voor het ogenschijnlijke onbeduidende detail en een streven om moderne (nationale, europeocentrische) denkkaders en theorievorming over het verleden te vervuilen voor een presentatie van het verleden. In deze zin gaat het om een geschiedschrijving gemodelleerd naar de historische ervaring.

De historische sensatie wordt uitgelokt door het tegelijkertijd vreemde en herkenbare van het verleden. De Duitse didaktikus Harm Mögenburg, die een onderzoek heeft gedaan naar historisch besef bij leerlingen, constateerde dat, in de beleving van veel leerlingen, grote overeenkomsten bestaan tussen het heden en de middeleeuwen. De middeleeuwen vormen als het ware een 'distant mirror'. In deze spiegel stellen leerlingen zich vragen over geboorte en dood, schaars- te en overvloed, mannelijkheid en vrouwelijkheid, kindertijd en ouderdom.

Dit voert Mögenburg in de richting van de historische antropologie. Wanneer vragen worden gesteld vanuit de historische antropologie kunnen juist de middeleeuwen geschikte inzichten bieden.

Een van de dominante richtingen in de huidige mediaevistiek is de vooral in Frankrijk beleden 'anthropologie historique'. Aan de hand van een voorbeeld wil ik laten zien hoe verfrissend de middeleeuwen in deze antropologisch georiënteerde mediaevistiek worden bestudeerd. Mijn voorbeeld heeft betrekking op het in de middeleeuwen veelvuldig voorkomende verschijnsel van de terugkeer der doden. In grote lijnen volg ik hierbij de Franse mentaliteitshistoricus Jean-Claude Schmitt.

Schmitt, een van de grote mediaevisten van dit moment, heeft een schat aan verhalen over terugkerende doden verzameld. De oor-

spronkelijkheid van zijn geschiedschrijving ligt in de ambitieuze poging die hij heeft ondernomen om betekenis van deze teksten te duiden tegen de achtergrond van sociaal-politieke en kerkelijke ontwikkelingen.

De terugkeer der doden

In de middeleeuwen kon het gebeuren dat de doden terugkeerden op aarde. Zij verschenen aan de levenden in dromen, in visioenen of gewoon tijdens de dagelijkse beslommeringen. De gestorvenen doken niet zonder reden op. Ze kwamen tevoorschijn om de nabestaanden te waarschuwen of om hun hulp in te roepen.

In werkelijkheid waren het de levenden die aan de overledenen een bestaan 'post mortem' verleenden. Waarom gaven zij de doden een lichaam, een gezicht of een stem die tot hen sprak?

Een elfde-eeuwse kroniek vertelt een geschiedenis die in onze streken plaatsvond. De auteur, Thietmar, bisschop van Merseburg, schrijft dat in de dagen van de Utrechtse bisschop Balderik (918-976) de kerk van Deventer door ouderdom in verval was geraakt. Balderik liet de kerk herstellen, waarna hij haar inwijdde en toevertrouwde aan een van zijn priesters. Toen deze op een keer de kerk opzocht, hoorde hij de doden zingen. Op het kerkhof zag hij hen offers brengen. Dit voorval werd door de priester meteen

aan zijn bisschop gemeld. Balderik beval hem voortaan in de kerk te slapen. De daaropvolgende nacht werd de priester met bed en al door de doden de kerk uitgegooid. Doodsbang beklagde hij zich bij zijn bisschop. Deze echter schreef voor dat hij, onder bescherming van relieken en besprenkeld met wijwater, de wacht moest blijven houden.

De priester gaf gehoor aan de bevelen en ging opnieuw in de kerk slapen. Toen hij daar lag, brak het angstzweet hem uit.

'En zie! Daar kwamen de doden op het gewone tijdstip. Zij tilden hem op, legden hem voor het altaar en verbrandden zijn lichaam tot stof en as.'

Thietmar laat er geen misverstand over bestaan waarom hij stilstaat bij de terugkeer der doden. *'Opdat geen enkele christen in de toekomst nog zal twifelen aan de opstanding van de doden'*. Thietmars bisdom was immers pas in 968 opgericht en het grootste deel van Oost-Duitsland was niet of nauwelijks gekerstend.

Met deze vertellingen wilde hij naar eigen zeggen vooral de ongeletterde Slaven, die de dood als het einde van alle dingen zagen, overtuigen van de wederopstanding en de waarheid van het christendom.

De afwijzing van de doden

De terugkomst van de doden is opmerkelijk, omdat de kerkelijke cultuur van de vroege middeleeuwen standvastig en met zeker succes hun wederkeer probeerde tegen te houden. Van grote betekenis zijn de denkbeelden van Augustinus geweest. Hij was van 396 tot 430 bisschop van Hippo Regius in Noord-Afrika. In de middeleeuwen genoot hij als kerkvader groot gezag. Volgens Augustinus zijn het niet de geesten van de gestorvenen zelf die zich verplaatsen in de geest van een levende. Wat in een droom verschijnt is hooguit de gelijkenis van een persoon. De overledene is zich niet bewust van zijn aanwezigheid. De geesten van de doden hebben geen enkele reden om zich met de levenden te bemoeien. Een uitzondering vormen de heiligen. Zij kunnen zich wel vertonen aan de levenden. Maar heiligen zijn dan ook geen gewone doden.

Door de kerk werd de terugkeer der doden aangegrepen om het verschil tussen christelijke en heidense geloofsvoorstellingen aan te scherpen. In de Oudheid waren de doden immers alomtegenwoordig. Na zijn heengaan verscheen Patroklos als schim aan de slapende Achilles en sprak hij zijn mistroos-

tige strijdmakker bemoedigend toe. In de Germaanse cultuur beschikten de doden zelfs over een tastbaar lichaam. Een bekende sage vertelt hoe Asmund, zoon van koning Alf, het graf van zijn dode vriend Asvith bezoekt. In de nacht komt deze tot leven. Hij overmeestert Asmund en rukt hem een oor af. Asmund weet nog maar net te ontkomen.

Het verzet van Augustinus hield op de lange duur evenwel geen stand. Aan het einde van de vroege middeleeuwen keerden de doden terug, langzaam, maar steeds talrijker. Zo verscheen in 874 Lodewijk de Vrome in een droom aan zijn zoon Lodewijk de Duitser. De gestorven keizer sprak hem toe: *'Ik smeeke je bij onze Heer Jezus Christus en de Heilige Drieëenheid, om mij te verlossen van de martelingen die ik in het hiernamaals moet ondergaan, opdat ik eindelijk het eeuwige leven zal krijgen'*.

Lodewijk de Duitser, hevig geschrokken van deze aanblik, verstuurde onmiddellijk een brief naar alle kloosters van zijn rijk met het verzoek te bidden voor het zieleheil van zijn vader.

Sociale orde

Voor al in de middeleeuwse kloostercultuur komt het thema van de terugkerende doden veelvuldig voor. Een van onze kroongetuigen is Otloh, monnik van het klooster St Emmeran in Regensburg, die leefde van 1010 tot 1070.

Schmitt geeft aan diens verhalen, waarin meermalen terugkerende doden ten tonele verschijnen, nieuwe betekenis door ze te plaatsen in de politieke en religieuze context van die tijd.

Rond het jaar 1000 hadden veel kloosters te lijden van onmiskenbare uitbarstingen van geweld. Door heerszuchtige kasteelheren werden de kloosterlingen van hun bezittingen beroofd. Aangezien de monniken nauwelijks fysiek verweer hadden tegen dit geweld, moesten andere middelen worden aangewend.

In een van zijn verhalen vertelt Otloh de geschiedenis van twee broers die oog in oog kwamen te staan met hun overleden vader. Deze vroeg hun om het landgoed dat hij op onrechtmatige wijze van een klooster had weggenomen terug te geven aan de monniken. Als dit niet gebeurde, zouden hijzelf, zijn zoons en degenen die het landgoed ooit zouden bezitten, niet kunnen ontkomen aan het eeuwige vuur. De broers hoefden niet lang na te denken. Zij gaven de goederen terug aan het klooster. Zonder te aarzelen

kleio

nummer 1/96
pagina's 6 en 7

schonken zij vervolgens hun hele erfenis aan de monnikengemeenschap en trokken zelf het kloosterkleed aan.

Deze tekst van Otloh is in overeenstemming met de denkwereld van de Godsvrede, die aan het einde van de tiende eeuw in Zuid-Frankrijk ontstond op initiatief van de bisschoppen, en die tot doel had verschillende bevolkingsgroepen (waaronder geestelijken, vrouwen en armen) en hun goederen te beschermen tegen het oorlogsgeweld. Het thema van de terugkerende doden wordt door Otloh aangegrepen om de ridderstand tot vredelievender gedrag te manen.

De doden keerden ook terug om de kloosterlingen zelf tot de orde te roepen. In zijn *Visioenenboek* geeft Otloh de ervaring weer van een familielid, monnik van het klooster Tegernsee in Beieren. Deze monnik ging ge-

woonlijk 's nachts naar de kerk om te bidden voor zijn zonden. Meermalen hoorde hij daar gemompel van de gestorven kloosterlingen. Al snel begreep hij dat het gemurmel verband hield met de veronachtzaming van de kloosterdiscipline door zijn medemonniken. Hij meldde zich bij zijn abt, stelde hem in kennis van de nachtelijke geluiden en sprak hem aan op de onverschilligheid van de monniken. De abt antwoordde hem:

'Jullie oudjes schijnen niets mooier te vinden dan je aandacht te wijden aan de onzin in jullie dromen. Ik hoef toch niet alles te veranderen en omver te gooien vanwege die dromen van jullie?'

Met bedrukt hart ging de monnik weg. Dezelfde nacht hoorde hij opnieuw het gemompel. De dag erop vatte het klooster vlam. In de uitslaande brand werd ook de boekenschat compleet verwoest.

De les is helder. De doden keerden terug om de kloosterlingen duidelijk te maken dat de monastieke orde resoluut diende te worden hersteld.

Vagevuur

Een literair genre dat in de dertiende en veertiende eeuw grote populariteit genoot, was dat van de 'exempla'. Exempla zijn korte vertellingen in stichtelijke toonzetting en met een moraliserend slot. De bedelmonniken maakten in hun preken veelvuldig gebruik van dit genre. In de handen van de ordebroeders vormden de exempla een zeer effectief middel voor de godsdienstige vorming van het volk.

Een exemplum - afgebeeld op een vijftiende-eeuws miniatuur - handelt over een ridder die de gewoonte had, zodra hij voorbij een

Links keren de doden terug om de ridder te beschermen tegen zijn vijanden. Rechts klaagt een teruggekeerde dode over het gewicht van de mantel die hij had gestolen. (Miniatuur bij Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*.)

LITERATUUR

- F.R. Ankersmit, *De historische ervaring* (Groningen 1993)
A. Gurevich, *Medieval Popular Culture* (New York 1988)
H. Mögenburg, 'Nein, das Mittelalter sagt uns nichts mehr', in: *Geschichte Lernen*, III (1989) 12-18
P. Nissen, 'De evangelisatie van de Lage Landen', in: *Communio*, XVII (1992) 251-264
S. Quandt, 'Historische Anthropologie und Geschichtsdidaktik', in: H. Süßmuth, ed. *Historische Anthropologie* (Göttingen 1984)
P. Raedts, 'De christelijke middeleeuwen als mythe', in: *Tijdschrift voor Theologie*, XXX (1990) 146-158
J.-Cl. Schmitt, *La raison des gestes dans l'Occident médiéval* (Parijs 1990)
J.-Cl. Schmitt, *Les revenants. Les vivants et les morts dans la société médiévale* (Parijs 1994)
J. Tollebeek, *De toga van Fruin* (Amsterdam 1990)

kerkhof kwam, van zijn paard te klimmen om te bidden voor de gestorvenen. Op een dag werd hij achtervolgd door vijanden en zocht hij een schuilplaats op het kerkhof. Onmiddellijk verzeen de doden uit hun graven om hem bij te staan. De vijanden bleezen daarop de aftocht. De boodschap van het verhaal: 'Men moet bidden voor de doden, opdat zij bidden voor ons'.

De aanbeveling te bidden voor de gestorven zielen, had praktische waarde: hierdoor konden de nabestaanden het verblijf van de doden in het vagevuur bekorten.

De bedelorden opereerden voornamelijk in de steden en in een periode van opkomende stadscultuur en geldhandel - met het kerkelijke verbod op rente - gaf het vagevuur bovenal uitkomst aan woekeraars. Een exemplaar verhaalt hoe de weduwe van een Luikse woekeraar zich zorgen maakte om het zieleheil van haar onlangs gestorven man, wiens stofelijk overschot door de bisschop van het kerkhof was verwijderd. Zij wendde zich tot de paus, en sprak tot hem: 'Heer, men heeft mij gezegd dat man en vrouw één zijn en dat volgens Paulus een ongelovig man gered kan worden door een gelovige vrouw. Ik ben bereid mezelf voor mijn echtgenoot op te sluiten en zijn zonden af te kopen.'

De paus besliste dat de dode naar het kerkhof teruggebracht mocht worden. De vrouw liet zich daarop bij het graf als kluisenares inmetelen. Onafgebroken bad ze voor het heil van haar man. Na zeven jaar keerde hij terug, in het zwart gekleed. Hij smeekte haar vol te blijven houden. Zeven jaar later verscheen hij opnieuw, nu geheel in het wit gekleed. Zacht sprak hij zijn vrouw toe: 'Dank aan God en jou, want vandaag ben ik bevrijd.'

Dergelijke verhalen gaven de nieuwe stedelijke klassen uitzicht op een gelukkig leven na de dood. Tezelfdertijd was het exemplaar en de thematiek van de terugkerende doden voor de bedelmonniken een probaat middel om de stedelingen stevig vertrouwd te maken met de kerkelijke moraal en praktijk.

Nouvelle histoire

De afgelopen decennia hebben mediaevisten laten zien dat bepaalde genres, zoals miracula, heiligenlevens of exempelen, die voorheen als onbetrouwbaar terzijde werden geschoven, van grote betekenis kunnen zijn voor geschiedkundig onderzoek. Schmitt heeft daarbij laten zien dat ook een 'fantastisch' verschijnsel als de terugkeer der doden als historische bron bruikbaar is. Bestude-

ring van dit fenomeen werpt licht op geloofsvoorstellingen, mentaliteiten en hun sociaal-politieke context in de middeleeuwen.

In het werk van antropologisch georiënteerde mediaevisten en in het bijzonder in dat van Schmitt is het begrip 'ontwikkeling' vrijwel afwezig. Dat hangt samen met hun visie op de geschiedschrijving, die sterk is beïnvloed door denkbeelden die gemeengoed zijn in de sociale antropologie. Geloofsvoorstellingen, beelden, ideeën en gebaren worden belicht in het geheel van ideologische functies van een samenleving. Het valt gemakkelijk in te zien dat Schmitt vanuit deze functionalistische conceptie afkerig is van iedere vorm van evolutionisme.

Deze 'nouvelle histoire' lijkt een geschikt beginpunt om tot een herwaardering van de middeleeuwen in het geschiedenisonderwijs te komen. Bevrijd van essentialistische typeringen en evolutionistische schema's kan het tijdvak in een nieuw daglicht worden gesteld. Wanneer daarbij wordt uitgegaan van een antropologische vraagstelling en leerlingen de beschikking hebben over bronnenkaternen, zijn het, naar ik aannemelijk heb willen maken, juist middeleeuwse bronnen, die rijkelijk tegemoet kunnen komen aan de belevingswereld én historische interesse van leerlingen.

Met dank aan Maria Grever, Jan van Oudheusden en Wim Rongen, die commentaar leverden op een eerdere versie van dit artikel.

kleio

nummer 1/96
pagina's 8 en 9

